

(Nie)przygotowani

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3649

50 lat
Uniwersytetu
Śląskiego
w Katowicach

Kamila Czaja
(Nie)przygotowani
Metafora szkoły
w polskiej poezji
współczesnej

Redaktor serii: Historia Literatury Polskiej: **Marek Piechota**

Recenzja: **Adam Poprawa**

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wstęp(ny kurs)	11
Metafora szkoły	11
W polskiej poezji współczesnej	18

CZĘŚĆ I. ETAPY

ROZDZIAŁ 1. Wychowanie do życia w reżimie: „wagarowicze” i „buntownicy” (1945–1989)

Praca domowa z wojny	37
PRL – Państwo Regulujące Lekcje	46
Apolityczne wiersze epoki politycznej	49
Lekcje (nie tylko) religii	58
Noblistka „w szkole świata” i w świecie szkoły	62
Absolwenci – rocznik 1968	65
Buntownik z lekcji śpiewu	79
Rok szkolny 1988/1989	82
Jak przeżyć szkołę: strategie	83

ROZDZIAŁ 2. (Po)nowoczesny system edukacji: „starszaki” i „nowi” (po roku 1989)

„Oblewanie” wolności	87
„Starszaki”, czyli (dys)kontynuacje	91
Wieczny początkujący	99
„Zawieszeni”, czyli „z kim się bawić?”	103
„Nowi”, czyli „przeciw, a nawet za”	109
„Poety-belfra” lekcje sabotażu	115
(De)scholaryzatorzy	119

CZĘŚĆ II. TEMATY

ROZDZIAŁ 3. Przedmioty do przedmiotów, czyli wyprawka szkolna

Wyprawka przed wyprawą	127
Poeci w mundurkach, z tornistrem przez świat	127

Długopisy wierszopisów	134
„Humor” zeszytów	142
Ala ma kota i wzięcie	147
Pakować się rozważnie	164
ROZDZIAŁ 4. Informator kandydata, czyli typy szkół i etapy edukacji	
„A życia ile się trzeba uczyć?”	169
Przedszkolne „zabawy”	170
Katalog szkół	179
Niewygodna pierwsza klasa (i kolejne)	186
Studia o poezji – poezja o studiach	194
Kształcenie ustawiczne: blaski i cienie (z przewagą cieni)	213
Od przedszkola do doktora (i dalej)	218
ROZDZIAŁ 5. Studiowanie <i>tableau</i> , czyli nauczyciele i uczniowie	
(Nie)zbadany nauczyciel	221
Panowie (i panie) od umierania	223
Nauczyciele (nie do) życia	236
Kadra poza szkołą	246
Z Innym w ławce	250
„Nasze klasy”	258
W uczniowskim stroju	265
„Panody” i inne wiersze	274
ROZDZIAŁ 6. Wszystko zgodnie z planem, czyli harmonogram zajęć	
Rozpoczęcie (roku szkolnego). (Se)lekcje	279
Lekcja 1: język polski	284
Lekcja 2: historia	300
Lekcja 3: religia	307
Lekcja 4: języki obce	310
Blok matematyczno-przyrodniczy	316
Po lekcjach. Zajęcia dodatkowe	320
Czas na przerwę	335
Dzień Wagarowicza, czyli (nie)usprawiedliwieni	338
(Wieczne) wakacje	343
Lekcja na całe życie	347
ROZDZIAŁ 7. Sesja zwana życiem, czyli sposoby kontroli osiągnięć	
„Klasówka z metaforą”	351
Kartki o kartkówkach (i wypracowaniach)	352
Dyktat dyktand	357
Pytanie o odpytywanie	360
Egzegeza egzaminu	369

Z dzienniczka	390
„Śmierć na pięć?”	394
Zakończenie. Powtórzenie wiadomości (dobrych i złych)	399
Bibliografia	405
Indeks utworów	431
Indeks nazwisk	445
Streszczenie	457
Résumé	459
Summary	461

Wstęp(ny kurs)

Metafora szkoły

Gdyby w lekturze „szkolnej” strofy *Nic dwa razy* Wisławy Szymborskiej:

Choćbyśmy uczniami byli
najtępszymi w szkole świata,
nie będziemy repetować
żadnej zimy ani lata¹.

skupić uwagę nie na ponurej konkluzji, a na poprzedzającej ją metaforze uczniowskiej, można by dojść do wniosku, że wśród uczniów „w szkole świata” do tych zdecydowanie nie „najtępszych” (wręcz przeciwnie – ambitnie i wytrwale zgłębiających „zadany materiał”) należą polscy poeci współcześni. W egzystencjalnych zmaganiach często wykorzystują oni edukacyjne słownictwo i sytuacje w funkcji metaforycznej – można by wręcz mówić o wielkiej metaforze², służącej komunikowaniu za pomocą szkolnych realiów kwestii dotyczących różnych aspektów życia. Przedmiotem niniejszych rozważań staną się właśnie te utwory poetyckie, w których sceny, postacie, rekwizyty i leksemy szkolne prowadzą do znaczeń związanych z innymi rejonami ludzkiego doświadczenia.

Ze względu na wielość wątków, werbalizowanych w ten sposób w wierszach, przydatne okażą się konteksty z różnych dziedzin, przy-

¹ W. SZYMBORSKA: *Wiersze wybrane*. Kraków 2000, s. 28–29.

² „**Wielka metafora** – termin stosowany przez współczesnych krytyków na oznaczenie rozbudowanych konstrukcji semantycznych utworu lit. (postać, wątek, fabuła, a także świat przedstawiony jako całość), mających poza sensem bezpośrednio komunikowanym jakiś inny sens ogólniejszy lub odnoszący się do innej dziedziny rzeczywistości niż ta, której utwór wprost dotyczy” (J. SŁAWIŃSKI: *Wielka metafora*. W: *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław 2008, s. 612).

woływane stopniowo w kolejnych rozdziałach książki³. Warto jednak już na początku przyrzeć się bliżej samej relacji życie–szkoła, by zrozumieć, z czego wynika popularność metaforycznego rozumowania, łączącego obie sfery. Inspirację przynoszą w tym zakresie prace czeskiego pedagoga, Jana Amosa Komeńskiego, który w XVII wieku, w dziele *Pampaedia*, wykorzystuje pojęcie szkoły „w sposób raczej symboliczny niż realny”⁴. Umotywowanie metafory jest w tym wypadku w dużej mierze religijne⁵, ale daje podstawy do myślenia o doczesnej egzystencji w kategoriach szkolnej placówki:

Tak, jak dla całego rodu ludzkiego cały świat jest szkołą od prądziejów aż do końca, tak dla poszczególnych ludzi całe ich życie jest szkołą – od kolebki aż do grobu. Nie dość jest nawet mówić za Seneką: „Żaden wiek nie jest zbyt późny dla uczenia się”, ale trzeba powiedzieć: każdy wiek jest odpowiedni do uczenia się, a życie ludzkie nie ma innego celu jak nauka. Wszelako życia człowieka nie ogranicza ani śmierć, ani nawet sam świat. Każdy, kto się urodził człowiekiem, musi iść dalej, do samej wieczności tak jak gdyby do niebiańskiej akademii. Wszystko więc, co ją poprzedza, jest drogą, przysposobieniem, pracownią, szkołą niższą⁶.

Peter Sloterdijk podkreśla znaczenie idei Komeńskiego, powołując się na inną pracę, *Via lucis*: „Jego dzieło daje się czytać tak, jak gdyby chciał on skorygować słowa Shakespeare’a: »Cały świat to scena / a ludzie na nim to tylko aktorzy«, zastępując je tezą przeciwną: Cały świat

³ Konteksty te jednak świadomie zarysowuję dyskretnie, korzystając tylko z wybranych koncepcji, które mogą najciekawiej oświetlić sensy uruchomione przez omawiane przykłady poetyckie. Nie chciałam, by doszło do sytuacji, w której poezja wydawałaby się zaledwie ilustracją dla tez antropologicznych, socjologicznych czy pedagogicznych.

⁴ B. SUCHODOLSKI: *Wstęp*. W: J.A. KOMENSKI: *Pampaedia*. Przeł. K. REMEROWA. Wrocław 1973, s. XVI.

⁵ Podobnie jak w XIX-wiecznych rozważaniach unitariańskiego pastora Orville’a Deweya, który jedno z kazań zaczyna od diagnozy: „Życie to szkoła” [„Life is a school”], a następnie rozwija ten koncept w celach dydaktycznych (O. DEWEY: *Discourse VII*. W: IDEM: *Discourses on Human Life*. New York 1841, s. 100–114).

⁶ J.A. KOMENSKI: *Pampaedia...*, s. 70. Edukację, jako dojście do wiedzy nie tyle typowo szkolnej, co egzystencjalnej (dotyczącej samoświadomości), widzi także Søren Kierkegaard: „Czymże jest edukacja? Myślę, że to droga, którą przechodzi pojedynczy człowiek, aby poznać samego siebie [...]” (S. KIERKEGAARD: *Bojaźń i drżenie. Choroba na śmierć*. Przeł. J. IWASZKIEWICZ. Warszawa 1982, s. 46).

to szkoła – a wszyscy ludzie tylko uczniami. Jesteśmy mieszkańcami takiego dzieła stworzenia, w którym wszystko opiera się na uczeniu”⁷.

Z licznych koncepcji teoretycznych w rozumieniu funkcji metafory szkoły najbardziej pomocna wydaje się propozycja kognitywna. Iwona Nowakowska-Kempna zauważa, że „choć metaforyka przestała w kognitywizmie należeć tylko do stylistyki, to jej szerokie rozumienie i usytuowanie wśród zjawisk przesądzających o sposobach ludzkiego myślenia ułatwia analizę metafory poetyckiej i pozwala lepiej opisać mechanizmy, które rządzą poezją”⁸. George Lakoff i Mark Johnson, autorzy *Metafor w naszym życiu*, wyjaśniają: „Istotą metafory jest rozumienie i doświadczanie pewnego rodzaju rzeczy w terminach innej rzeczy”⁹, a Olaf Jäkel uściśla:

Zgodnie z podejściem kognitywnym, funkcję metafory określa się jako nade wszystko kognitywną. Ogólnie rzecz biorąc, przypada jej *funkcja wyjaśniająca*, względnie *funkcja ułatwiająca zrozumienie*. [...] Metafory pojęciowe (»X to Y«) dostarczają modeli myślowych, dzięki którym przedmiot poznania z domeny docelowej (X) staje się dostępny poznawczo poprzez odwołanie się do całkiem innego obszaru doświadczenia (Y)¹⁰.

Teresa Dobrzyńska dodaje: „Rzutowanie pojęć mocniej zakorzenionych w ludzkim doświadczeniu na pojęcia mniej wyraźnie postrzegane nadaje danemu zjawisku pewien profil pojęciowy, umożliwia rozpoznanie jego nowych aspektów”¹¹.

Ze szczegółowych rozwiązań proponowanych przez Lakoffa i Johnsa najbardziej adekwatne w kontekście metaforyzowania wątków egzystencji przez elementy szkolne są metafory strukturalne, które pozwalają „używać jednego pojęcia o wysoko zorganizowanej strukturze i wyraźnie zarysowanych granicach do tego, by nadać strukturę

⁷ P. SLOTERDIJK: *Musisz życie swe odmienić. O antropotechnice*. Przeł. J. JANISZEWSKI. Warszawa 2014, s. 486.

⁸ I. NOWAKOWSKA-KEMPNA: *Słowo poetyckie w badaniach kognitywnych*. W: *Kognitywizm w poetyce i stylistyce*. Red. G. HABRAJSKA, J. ŚLÓRSKA. Kraków 2006, s. 49.

⁹ G. LAKOFF, M. JOHNSON: *Metafory w naszym życiu*. Przeł. T.P. KRZESZOWSKI. Warszawa 2010, s. 31. Zob. np. A. PAWELEC: *Znaczenie ucieleśnione. Propozycje kręgu Lakoffa*. Kraków 2005; A. KIKLEWICZ: *Kognitywna teoria metafory – zagadnienia dyskusyjne*. „Przegląd Humanistyczny” 2006, nr 2, s. 29–45.

¹⁰ O. JÄKEL: *Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu*. Przeł. M. BANAŚ, B. DRĄG. Kraków 2004, s. 33.

¹¹ T. DOBRZYŃSKA: *Od słowa do sensu. Studia o metaforze*. Warszawa 2012, s. 21.

innemu pojęciu”¹². Jäkel dopowiada: „[...] *abstrakcyjne* i kompleksowe domeny docelowe (X) są z reguły konceptualizowane przy pomocy *bardziej konkretnych*, prosto ustrukturyzowanych i poznawalnych zmysłowo domen źródłowych (Y)”¹³.

Autorzy *Metafor w naszym życiu* nie skupiają uwagi na metaforze poetyckiej¹⁴, poświęcona jest jej natomiast książka Lakoffa i Marka Turnera *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*, w której badacze tłumaczą między innymi:

Wielcy poeci potrafią do nas mówić, ponieważ używają sposobów myślenia, którymi wszyscy dysponujemy. Korzystając ze zdolności, którą wszyscy dzielimy, poeci potrafią rozświetlić nasze doświadczenie, wykorzystać konsekwencje naszych myśli, podważyć nasz sposób myślenia i skrytykować nasze ideologie. By zrozumieć naturę i wartość poetyckiej kreatywności, musimy zrozumieć przeciętny sposób myślenia¹⁵.

Jarosław Płuciennik następująco streszcza zawarte w tej pracy obserwacje na temat podobieństw i różnic między metaforą potoczną a poetycką:

Autorzy tej książki próbują w sposób popularny wykazać, że w literaturze możemy odnaleźć autorskie opracowania uniwersalnie i potocznie funkcjonujących metafor konceptualnych. [...] Poetycka metafora może zostać przez pisarzy rozwinięta (*extending*) [...]. Poetycka metafora może zostać także opracowana (*elaborating*) poprzez wypełnienie konceptualnych szczebli. Zupełnie zrozumiałe jest także, iż potoczne metafory konceptualne

¹² G. LAKOFF, M. JOHNSON: *Metafory...*, s. 99.

¹³ O. JÄKEL: *Metafory w abstrakcyjnych...*, s. 28.

¹⁴ Zauważają jednak: „Jednym z aspektów wyobraźni jest widzenie czegoś w terminach czegoś innego – jest to coś, co nazwaliśmy myśleniem metaforycznym. A więc metafora to *racjonalność imaginatywna*. Ponieważ kategorie naszego poprzedniego myślenia są w większości metaforyczne, a rozumowanie opiera się na metaforycznych implikacjach i wnioskach, codzienny racjonalizm wymaga wyobraźni. Założywszy pojmowanie metafory poetyckiej w terminach implikacji i wniosków metaforycznych, widzimy, że twory wyobraźni poetyckiej z tego samego powodu mają naturę częściowo racjonalną” (G. LAKOFF, M. JOHNSON: *Metafory...*, s. 251).

¹⁵ G. LAKOFF, M. TURNER: *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago 1989, s. XI. Cyt. za: D.S. DANAHER: *Poetyka kognitywna a literackość: analogia metaforyczna w „Annie Kareninie”*. Przeł. M. MAJEWSKA. „Przestrzenie Teorii” 2006, nr 6, s. 284.

mogą zostać poddane inwencji poetyckiej poprzez ich zakwestionowanie czy formowanie złożeń (kompozycje)¹⁶.

Zoltán Kövecses proponuje definicję metafory literackiej: „Ten rodzaj metafor można znaleźć w utworach literackich, zwłaszcza w poezji. Jako metafory pojęciowe metafory literackie mają zwykle charakter konwencjonalny, natomiast jako wyrażenia językowe są niekonwencjonalne”¹⁷. Badacz definiuje też – bliskie przywołanemu wcześniej pojęciu wielkiej metafory – metafory rozszerzone: „Są to zakrojone na szeroką skalę metafory, które kryją się »za« tekstem i u podstaw innych metafor o lokalnym oddziaływaniu (nazywanych mikrometaforami). Ich funkcja poznawcza polega na organizowaniu znajdujących się w tekście metafor lokalnych w spójną strukturę metaforyczną”¹⁸. Wielką metaforą, meta-

¹⁶ J. PŁUCIENNIK: *Kognitywizm w badaniach literackich*. W: *Literatura. Teoria. Metodologia*. Red. D. ULICKA. Warszawa 2006, s. 465. Zob. np. W. BALUCH: *Metafora w ujęciu kognitywnym (przegląd)*. „Ruch Literacki” 1995, nr 2, s. 223–236; M. INDYK: *Badacz literatury wobec językoznawstwa kognitywnego*. „Ruch Literacki” 1995, nr 5, s. 633–645; P. STOCKWELL: *Poetyka kognitywna*. Red. E. TABAKOWSKA. Przeł. A. SKUCIŃSKA. Kraków 2006; D. KORWIN-PIOTROWSKA: *Powiedzieć świat. Kognitywna analiza tekstów literackich na przykładach*. Kraków 2006; *Kognitywizm w poetyce i stylistyce...* Przedstawione przez Lakoffa i Turnera cztery sposoby opracowania metafory potocznej przez poetów dokładniej wyjaśnia Zoltán Kövecses w zamieszczonym w swoim podręczniku *Słowniku terminów*: „**Kwestionowanie**. Jest to jeden ze sposobów przekształcenia zwykłej, konwencjonalnej metafory w literaturze, dzięki któremu pisarz stawia pod znakiem zapytania właściwość użycia konwencjonalnej metafory pojęciowej. [...] **Łączenie**. Jest to jedna z metod przekształcania w literaturze zwykłych, konwencjonalnych metafor, która działa w taki sposób, że w kilku wersach lub nawet w jednej linijce wspólnie pojawia się kilka konwencjonalnych metafor. Dzięki temu zgromadzone na niewielkiej przestrzeni metaforyczne wyrażenia językowe mogą uruchomić u czytelnika szereg odrębnych metafor pojęciowych. [...] **Rozszerzenie**. Jest to jedna z możliwości przekształcenia zwykłej, konwencjonalnej metafory w literaturze. Z rozszerzeniem mamy do czynienia, kiedy konwencjonalna metafora pojęciowa, która wiąże się z określonymi skonwencjonalizowanymi wyrażeniami językowymi, jest wyrażana z użyciem nowych środków językowych. Efekt ten zwykle osiąga się wprowadzając do domeny źródłowej nowy element pojęciowy. [...] **Uszczegółowienie** (w metaforze). Jest to jedna z możliwości przekształcania konwencjonalnych, zwykłych metafor przez literaturę, która polega na uszczegółowieniu istniejącego elementu domeny źródłowej w niezwykle sposób” (Z. KÖVECSES: *Język, umysł, kultura. Praktyczne wprowadzenie*. Przeł. A. KOWALCZE-PAWLIK, M. BUCHTA. Kraków 2011, s. 519, 526, 529). Zob. G. LAKOFF, M. TURNER: *More than Cool Reason...*, s. 67–72.

¹⁷ Z. KÖVECSES, *Język, umysł, kultura...*, s. 520.

¹⁸ *Ibidem*, s. 521.

forą rozszerzoną i, jeśli wziąć pod uwagę typ metafory kognitywnej, metaforą strukturalną może być właśnie, tak utarta w ludzkiej świadomości, metafora ŻYCIE TO SZKOŁA¹⁹.

Renata Grzegorzczkova w rozważaniach o językowym obrazie świata stwierdza:

[...] przedmiotu, który nazywamy *szkołą* nie można wskazać palcem, nie jest to bowiem ani budynek, ani pojedynczy uczeń, ani zespół uczniów, ani uczniowie i nauczyciele, ale pewna całość, w której wymienione elementy stanowią składniki powiązane relacjami. Trudno jednak zaprzeczyć obiektywnemu istnieniu takiego przedmiotu i uznać go za twór myśli czy wyobraźni człowieka [...]²⁰.

Nie można też zaprzeczyć, że szkoła to doświadczenie powszechne, wywierające wpływ na uczestników procesu nauczania. Jerome Bruner, psycholog poznawczy, zauważa:

Tym, co charakteryzuje osobowość człowieka, jest konstrukcja systemu pojęciowego, który, by tak rzec, organizuje „zapis” jej sprawczych spotkań ze światem; zapis, który odnosi się do przeszłości (tzw. „pamięć autobiograficzna”), ale również obejmuje przyszłość – Ja z historią i przyszłymi możliwościami. To właśnie „możliwe ja” wpływa na aspiracje, zaufanie

¹⁹ Wprawdzie ani Lakoff i Johnson, ani Lakoff i Turner nie podają tego przykładu, proponują jednak podobne: ŻYCIE TO POJEMNIK [LIFE IS A CONTAINER], ŻYCIE TO GRA HAZARDOWA [LIFE IS A GAMBLING GAME], ŻYCIE TO OPOWIADANIE-HISTORIA (G. LAKOFF, M. JOHNSON: *Metafory...*, s. 87, 229); ŻYCIE TO PODRÓŻ [LIFE IS A JOURNEY], ŻYCIE TO SZTUKA TEATRALNA [LIFE IS A PLAY] (G. LAKOFF, M. TURNER: *More Than Cool Reason...*, s. 9, 20). A Marcin Kuczok, w wyrastających z prac kognitywistów analizach, odnotowuje wśród anglojęzycznych konwencjonalnych metafor właśnie frazę ŻYCIE TO SZKOŁA [LIFE IS A SCHOOL] (M. KUCZOK: *The Conceptualisation of the Christian Life in John Henry Newman's Parochial and Plain Sermons*. Cambridge 2014, s. 92). Metafora ta wykorzystywana jest również w poradach „jak żyć”; Dagmara Gmitrzak, trenerka rozwoju osobistego, stwierdza na przykład: „Życie to szkoła. Czasami musimy powtarzać niektóre egzaminy, dopóki nie wyciągniemy z nich odpowiednich wniosków i nie nauczymy się jakiejś umiejętności. A jaką mamy satysfakcję, kiedy wreszcie zdamy!” (D. GMITRZAK: *Jak odnaleźć swoje predyspozycje*. <http://zwierciadlo.pl/psychologia/jak-odnalezc-swoje-predyspozycje-i-rozwijac-talent> [data dostępu: 13.03.2016]).

²⁰ R. GRZEGORCZYKOWA: *Pojęcie językowego obrazu świata*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin 1999, s. 42. W kontekście JOS wiele definicji, wątków i przykładów (między innymi wymienione w przysłowiach zdanie: „Całe życie jest szkołą”) zbiera Konrad Zawodziński (K. ZAWODZIŃSKI: *Szkoła w polskim obrazie językowym*. <http://hamlet.edu.pl/zawodziński-szkola> [data dostępu 13.03.2016]).

do siebie, optymizm i ich przeciwieństwa. Chociaż ów „skonstruowany” system Ja jest wewnętrzny, prywatny i zatopiony w uczuciach, rozciąga się na zewnątrz – na rzeczy, działania i miejsca, w które angażuje się nasze *ego*, przybierając postać Jamesowskiego „Ja rozszerzonego”. Szkoły i uczenie się w szkole są jednymi z najwcześniejszych takich miejsc i działań²¹.

Szkoła, jako instytucja o wyraźnych granicach i hierarchiach, określonych programach, systemach obowiązków i praw, może służyć oswajaniu bardziej abstrakcyjnych wątków egzystencjalnych²². Poeci nie ograniczają się jednak do ujęcia ogólnego, często sięgając po konkretne elementy szkolnego uniwersum. Jak zauważa Dobrzyńska: „Metafory pojęciowe utrwalone w języku i w praktyce komunikacyjnej ukierunkowują nasze postrzeganie świata. Mają zdolność generowania wielu nowych wyrażenń przenośnych, eksplorujących różne elementy domen pojęciowych biorących udział w takiej projekcji”²³. Poezja, korzystając z najogólniejszej struktury ŻYCIE TO SZKOŁA, również eksploruje różne elementy obu „światów”, metaforyzując między innymi miłość, śmierć, politykę, historię, religię poprzez metafory związane choćby z planem lekcji, nauczycielami czy etapami edukacji.

Przedmiotem analizy są wyłącznie te utwory, które nawiązują w metaforze, scenie, postaciach do szkoły jako instytucji (a nie te, które dotyczą wszelkiej życiowej nauki). Równocześnie potraktowanie metafory jako sposobu myślenia, a nie pojęcia z tradycyjnej poetyki opisowej, pozwala z jednej strony uwzględnić inne środki stylistyczne (na przykład liczne „szkolne” porównania), z drugiej zaś – przyjrzeć się wierszom, które wprawdzie nie zawsze wprost zawierają edukacyjne metafory, ale za każdym razem stanowią bardziej lub mniej klasyczną

²¹ J. BRUNER: *Kultura, umysł i edukacja*. W: IDEM: *Kultura edukacji*. Przeł. T. BRZOSTOWSKA-TERESZKIEWICZ. Kraków 2010, s. 59.

²² Na marginesie warto zauważyć, że chociaż szkoła jako domena źródłowa pozwala uchwycić sensy życia (domeny docelowej), to w innych konfiguracjach sama może być domeną docelową. O metaforach w rodzaju „szkoła to fabryka” piszą Maria Dudzikowa (M. DUDZIKOWA: *Esej o codzienności szkolnej z perspektywy metafory*. W: *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*. T. 5. Red. M. DUDZIKOWA, M. CZEREPANIAK-WALCZAK. Gdańsk 2010, s. 203–246), Maria Janukowicz (M. JANUKOWICZ: *Metafory szkoły XXI wieku*. „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Pedagogika” 2010, nr 19, s. 67–73) i Aleksander Nalaskowski, który dostrzega, że szkoła może być „repetitorium metafor” (A. NALASKOWSKI: *Przestrzenie i miejsca szkoły*. Kraków 2002, s. 7–9).

²³ T. DOBRZYŃSKA: *Od słowa do sensu...*, s. 21.

wariację myślenia o życiu jako o szkole. Szkolne scenki poetyckie i związani z edukacją bohaterowie pojawiają się w książce tylko w takim przypadku, gdy ich wystąpienie w utworze prowokuje do refleksji na temat pozaszkolnej, egzystencjalnej sfery życia. W niektórych przywoływanych tekstach to, co mimetyczne, odsyła, na planie wielkiej metafory czy też kognitywnego stwierdzenia ŻYCIE TO SZKOŁA, do tego, co metaforyczne. Mimetyczność nie wyklucza więc w tym przypadku metaforyczności, lecz może do niej prowadzić. Nie interesuje mnie jednak badanie tego, jak szkoła zostaje w poezji przedstawiona – chyba że wnioski z tego przedstawienia prowadzą „poza szkołę”²⁴.

W polskiej poezji współczesnej

W obliczu wielości zastosowań metafory szkoły w polskiej poezji współczesnej zaskakuje fakt, że niewiele publikacji poświęcono takiej metaforyzacji. Badania na temat szkoły w literaturze najczęściej dotyczą prozy – nierzadko przedwojennej – i koncentrują się na obrazie edukacji i jej uczestników (często w celach dydaktycznych)²⁵, a nie sprawdzaniu,

²⁴ Umieszczenie w tytule pracy słowa „metafora” lepiej wyraża więc moje cele niż na przykład „motyw”, który kierowałby uwagę na szkołę samą w sobie, sugerowałby, że zawarte w pracy analizy koncentrują się na wizji i roli szkoły. Nie omawiam w książce wierszy, których wymowa ogranicza się do rzeczywistości szkolnej, pomijam typowe obrazki z uczniowskiego życia czy poetyckie „laurki” recytowane podczas akademii.

²⁵ W jednej z takich prac Stanisław Mauersberg definiuje zadania następująco: „Przedmiotem niniejszego studium jest odbicie obrazu szkoły i nauczyciela polskiego czasów drugiej niepodległości (1918–1939) w literaturze pięknej i pamiętnikarskiej. [...] Celem pracy jest wzbogacenie wiedzy o szkolnictwie polskim lat międzywojennych o spostrzeżenia i oceny formułowane przez byłych uczniów, stanowiących obiekt ówczesnych działań pedagogicznych, i przez nauczycieli z tego okresu” (S. MAUERSBERG: *Szkoła i nauczyciel Drugiej Rzeczypospolitej w literaturze pięknej i pamiętnikarskiej*. „Rozprawy z Dziejów Oświaty”. T. 34. Red. J. MIĄSO. Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 125). Zob. *Szkoła i nauczyciel w polskiej beletryście pozytywizmu, Młodej Polski i dwudziestolecia międzywojennego. Materiały pomocnicze do kształcenia historii wychowania*. Red. T. JAŁMUŻNA. Łódź 2002; W. RATAJCZAK: *W dziewiętnastowiecznej szkole*. „Polonistyka” 2006, nr 9, s. 24–28; C. GALEK: *Obraz nauczyciela przelomu XIX i XX wieku w literaturze pięknej i pamiętnikarskiej*. „Przełąd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 3/4, s. 157–176; T. JAROSZUK: *Świat w szkole. Twórczość wspomnieniowa nauczycieli Polski Odrodzonej (1918–1939)*. Olsztyn 2005; B. HADACZEK: *Postać pedagoga w literaturze polskiej*. Warszawa 1977; M. KWIATKOWSKA-RATAJCZAK: *Potrzeba autentyczności – literackie obrazy a społeczne przeświadczenia o roli szkoły*. W: EADEM: *Metodyka konkretna. O wybranych problemach zawodowego kształcenia*

co sięganie po sceny czy postaci z tej sfery życia pozwala powiedzieć o rzeczywistości pozaszkolnej.

Oczywiście niektóre z prac, w których szkoła w literaturze analizowana jest pod innym kątem, również dostarczają inspiracji wartych wykorzystania w rozważaniach o metaforze szkoły w polskiej poezji współczesnej²⁶. Poza samą rekonstrukcję szkoły wykracza choćby *Ferdynand* Witolda Gombrowicza, co nie uchodzi uwadze badaczy tego dzieła – Józef Olejniczak pisze: „Szkoła jest w powieści metaforą stosunku człowieka do tradycji i wiedzy”²⁷. Z kolei opowiadanie Wacława Berenta *Nauczyciel* Krystyna Koziołek czyta w kontekście szerszym niż zwykła szkolna opowieść – jako studium psychozy i przemocy²⁸. Bliskie wciąż słabo obecnej w Polsce antropologii edukacji²⁹ badania nad „szkołą jako

nauczycieli polonistów. Poznań 2002, s. 23–60 (por. EADEM: *Szkoła z tabloidów*. „Polonistyka” 2006, nr 9, s. 30–34); M. RUSEK: *W cieniu belfra idealnego. Uwag kilka o literackich obrazach nauczycieli*. W: *Etyka nauczyciela*. Red. M. BAJAN, S.J. ŻUREK. Lublin 2011, s. 117–129; T. ZANIEWSKA: *Szkic do portretu nauczyciela w literaturze polskiej dwudziestego wieku*. W: *Mysł pedeutologiczna i działanie nauczyciela*. T. 2. Red. A.A. KOTUSIEWICZ. Białystok 2000, s. 23–35; *Pałaca ciekawość istoty myślącej. Nauczycielki, guwernantki... i nie tylko*. Red. T. LINKNER, K. EREMUS. Gdańsk 2015; M. KRZEMIŃSKI: *Dziecko i młodzież. Przestrzenie literackie, kulturowe i wychowawcze*. Toruń 2015. Osobno wymienić można antologię fragmentów utworów literackich: *Kredą na tablicy. Wspomnienia z lat szkolnych*. Warszawa 1958; *Mój stary belfer*. Red. E. JASZTAŁ-KOWALSKA, J. RODZIEWICZ. Warszawa 1978; *Pisarze o szkole 1918–1977*. Red. A. CZERWIŃSKA. Warszawa 1980.

²⁶ Konteksty do badań nad metaforą szkoły w tekstach kultury podsuwają także filmoznawcy. Ewelina Konieczna zauważa: „Odwoływanie się do rzeczywistości szkolnej w filmie może spełniać różnorakie funkcje: metaforyczne i symboliczne, społeczne, polityczne czy moralne. Jako że edukacja w różnym stopniu jest uwarunkowana ideologią, filmy o szkole można uznać za szczególnie predestynowane do ukazywania mechanizmów jej oddziaływania” (E. KONIECZNA: *Filmowe obrazy szkoły. Pomiędzy ideologią, edukacją a wychowaniem*. Kraków–Katowice 2011). Zob. P. ZWIERZCHOWSKI: *Piękny sen pedagoga. Literackie i filmowe portrety świata edukacji*. Kraków 2005.

²⁷ J. OLEJNICZAK: „*Ferdynand*” Gombrowicza. W: *Szkolny słownik literatury polskiej XX wieku*. Red. M. PYTASZ. Katowice 2008, s. 229. Istotność szkoły jako wielkiej metafory potwierdzają też przykłady z prozy światowej – wystarczy wspomnieć początkową scenę *Pani Bovary* Gustawa Flauberta (zob. G. FLAUBERT: *Pani Bovary*. Przeł. A. MICIŃSKA. Warszawa 1984) czy epizod szkolny z udziałem Stefana Dedalusa w *Ulyssesie* Jamesa Joyce’a (zob. J. JOYCE: *Ulysses*. Przeł. M. SŁOMCZYŃSKI. Kraków 2013).

²⁸ Zob. K. KOZIOLEK: *Nieobecność wiedzy. Przypadek „Nauczyciela” Wacława Berenta*. „Teksty Drugie” 2011, nr 3, s. 182–192.

²⁹ Zob. M. RAKOCZY: *Szkoła, pismo, reprodukcja – między antropologią edukacji a teorią piśmienności*. „Teksty Drugie” 2014, nr 2, s. 71–89.

miejszem antropologicznym”, „literacką antropologią szkoły” czy ukierunkowanym antropologicznie tematem „człowieka w przestrzeniach szkoły”³⁰ także często podsuwają koncepcje, które pozwalają uchwycić złożoną relację życie–szkoła. Marta Rusek zauważa na przykład:

Już ten krótki, szkicowy zarys pozwala wyłonić kilka węzłowych zagadnień, które wyznaczają różne kierunki refleksji. Skupia się ona wokół takich pojęć, jak: miejsce antropologiczne (w ujęciu M. Augé), technologia władzy (M. Foucault), przemoc symboliczna (P. Bourdieu), podmiotowość i tożsamość jednostki oraz jej relacja do grupy (F. Znaniecki). Wszystkie te aspekty nie tyle sumują się, co łączą, dając – jak byśmy dziś powiedzieli – efekt synergii. To sprawia, że szkolna edukacja okazuje się skomplikowaną praktyką dnia codziennego, w której ujawnia się ewoluująca w czasie i nieustannie się odnawiająca koncepcja człowieka. Literatura daje możliwość równoczesnego wglądu w rozmaite aspekty i wymiary tej praktyki, a jednocześnie uwidacznia pewne problemy i zjawiska, które umykają innym rodzajom refleksji – czyni je społecznie dostrzeganymi³¹.

Rusek i inni polscy prekursorzy „literackiej antropologii szkoły” nie koncentrują się jednak na poezji. I nawet wśród zapamiętanych z lekturowej edukacji tekstów poświęconych szkole respondenci wymieniają tylko nieliczne przykłady poetyckie warte przywołania w kontekście rozważań nad metaforyzującą funkcją sfery edukacji (*Nauka* Juliana Tuwima, *Pan od przyrody* Zbigniewa Herberta, *Do moich uczniów* Jana Twardowskiego)³².

Dotychczasowe rozpoznania dotyczące metafory szkoły w polskiej poezji współczesnej to często fragmentaryczne analizy, powstałe przy okazji zajmowania się inną tematyką, na przykład nauczycielskimi epizodami w biografii poetów³³ lub obrazem dzieciństwa w literaturze³⁴.

³⁰ Zob. M. RUSEK: *Szkoła jako miejsce antropologiczne. Świadectwa literackie*. W: *Nowoczesność w polonistycznej edukacji*. Red. A. PILCH, M. TRYSIŃSKA. Kraków 2013, s. 45–55; EADEM: *Literacka antropologia szkoły przełomu XIX i XX w. Rekonesans*. „Ruch Literacki” 2014, nr 1, s. 35–51; M. WRÓBLEWSKI: *Człowiek w przestrzeniach szkoły. Studium antropologiczne*. Toruń 2014.

³¹ M. RUSEK: *Literacka antropologia szkoły...*, s. 36–37.

³² Zob. A. G1S: „Szkoło, szkoło, gdy cię wspominam...” *Lekturowy obraz edukacji*. „Język Polski w Gimnazjum” 2012/2013, nr 4, s. 35–48.

³³ Zob. A. JARZYNA: *Józef Czechowicz. Szkic dydaktyczny (dla Władysława Panasa)*. „Polonistyka” 2009, nr 7, s. 18–24; A. KWIATKOWSKA: *Nauczyciel-poeta*. „Polonistyka” 2009, nr 7, s. 25–28.

³⁴ Zob. G. LESZCZYŃSKI: *Kulturowy obraz dziecka i dzieciństwa w literaturze drugiej połowy XIX i w XX wieku. Wybrane problemy*. Warszawa 2006; R. MIELHORSKI: *Topos*

Metafora szkoły w polskiej poezji współczesnej

Streszczenie

Książka podejmuje, obecny dotychczas w bardzo niewielkim stopniu w badaniach, temat metafory szkoły w polskiej poezji współczesnej. Złożone inspiracje – płynące z prac poświęconych metaforze kognitywnej (Lakoff i Johnson) i rozwinięcia tej koncepcji na materiale poetyckim (Lakoff i Turner), z artykułów powstających w nurcie literackiej antropologii szkoły, z istniejących fragmentarycznych analiz twórczości poetów, którzy sięgają po wątki i terminy szkolne, a także z opracowań filozoficznych, psychologicznych, pedagogicznych, socjologicznych, ujmujących edukację w jej wzajemnych powiązaniach ze światem pozaszkolnym – pozwalają przyrzeć się wieloaspektowemu wykorzystaniu w poezji wielkiej metafory: ŻYCIE TO SZKOŁA. Umożliwieniu systematycznego oglądu zakrojonego szeroko tematu (zarówno w kwestii granic czasowych, jak i zróżnicowania poetyckich dykcji czy gatunków) służy w rozprawie wyodrębnienie dwóch części, skonstruowanych według odrębnych porządków.

Pierwsza część pracy, *Etapy*, poświęcona jest sposobom użycia metafory szkoły w poezji lat 1945–1989 (ucieczka od polityki w uniwersalne szkolne metafory i użycie szkolnego języka jako narzędzia do walki z systemem PRL-u jego własną bronią) oraz w poezji najnowszej (ostatnie dzieła Starych Mistrzów, przemiany antysystemowej poezji w obliczu zmiany ustroju, wiersze zapowiadające twórczość najnowszą, antyszkolne deklaracje autorów debiutujących po 1989 roku, a ich skłonność do stosowania metafory szkoły). Takie chronologiczne ujęcie tematu pozwala ukazać międzypokoleniowe podobieństwa i różnice w wykorzystaniu szkolnych scen, postaci, rekwizytów i terminów w funkcji metaforyzującej, a równocześnie udowadnia, że metafora szkoły kształtuje się w pewnym stopniu pod wpływem zewnętrznych (historycznych, politycznych, społecznych) okoliczności, co pozwala nie tylko na używanie uniwersalnej wielkiej metafory, ale także na werbalizację przeżyć i zmian związanych z konkretnymi wydarzeniami.

W drugiej części rozprawy (*Tematy*) zbadane zostały elementy szkolnej rzeczywistości, które budują metafory związane z edukacją. Przybory, typy szkół i etapy edukacji, nauczyciele i uczniowie, rozkład zajęć (lekcje, korepetycje, wagiary, wakacje), a także wszelkiego typu sposoby kontroli szkolnych

osiągnięć występują w polskiej poezji współczesnej w różnych odsłonach, umożliwiając zwerbalizowanie wielu egzystencjalnych doświadczeń.

Zarówno ponadczasowość szkoły jako wielkiej metafory życia, jak i zmieniające się z czasem konkretne strategie metaforyzacji składają się na wielofunkcyjność tego rodzaju twórczych praktyk, które pozwalają za pomocą szkolnej rzeczywistości i terminologii metaforyzować liczne aspekty życia. Miłość i śmierć, przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, poznanie samego siebie czy Innego stają się bardziej dostępne i zrozumiałe, gdy przedstawia się je jako elementy „edukacji” – nawet jeśli wnioski, które wyciągnąć można z „lekcji” na temat kondycji człowieka „w szkole świata”, bywają przygnębiające.

Słowa kluczowe: polska poezja współczesna, metafora, szkoła

La métaphore de l'école dans la poésie contemporaine polonaise

Résumé

La dissertation se concentre sur le sujet – auquel, jusqu'à présent, on n'a pas consacré assez d'attention dans les recherches – concernant la métaphore de l'école dans la poésie contemporaine polonaise. Les inspirations découlant des travaux consacrés à la métaphore cognitive (Lakoff et Johnson) et les développements de cette conception sur le matériel poétique (Lakoff et Turner), des articles rédigés dans le courant de l'anthropologie littéraire de l'école, des analyses fragmentaires des ouvrages des poètes qui abordent les motifs et les termes scolaires, mais également des études philosophiques, psychologiques, pédagogiques, sociologiques qui démontrent les relations mutuelles existant entre l'éducation et le monde non scolaire permettent d'étudier l'application multidimensionnelle de la grande métaphore LA VIE EST UNE ÉCOLE dans la poésie. Afin de présenter systématiquement ce vaste sujet (aussi bien dans l'aspect des limites temporelles que celui de la différenciation des dictionnaires ou genres poétiques), la thèse se compose de deux parties construites selon des ordres différents.

La première partie de la dissertation, *Étapes*, est consacrée aux façons d'employer la métaphore de l'école dans la poésie des années 1945–1989 (la fuite de la politique dans les métaphores scolaires universelles face à l'emploi de la langue en tant qu'outil servant à lutter contre le système de la République populaire de Pologne avec ses propres armes) et dans la poésie moderne (les derniers ouvrages des Vieux Maîtres, les transformations de la poésie après l'an 1989 qui s'oppose au système, les poèmes annonçant de nouvelles stratégies, les déclarations antiscolaires des auteurs débutant après 1989 et leur inclination à utiliser la métaphore de l'école). Une telle conceptualisation chronologique du sujet permet de présenter les ressemblances et les différences intergénérationnelles relatives à l'application des scènes scolaires, des personnages, des objets et des termes dans une fonction métaphorisante, mais, en même temps, elle prouve que la métaphore de l'école se construit à un certain degré sous l'influence des facteurs extérieurs (historiques, politiques, sociaux), ce qui permet non seulement d'employer la grande métaphore universelle, mais également de verbaliser les expériences et les changements liés à des événements concrets.

Dans la seconde partie de la dissertation (*Thèmes*), on examine les éléments de la réalité scolaire qui construisent les métaphores liées à l'éducation. Les

fournitures scolaires, les types d'écoles et les étapes de l'éducation, les enseignants et les élèves, l'horaire (cours, leçons particulières, école buissonnière, vacances), mais aussi toutes sortes de moyens de contrôler les réalisations scolaires apparaissent dans la poésie contemporaine polonaise dans différentes formes, en permettant de verbaliser nombre d'expériences existentielles.

Aussi bien le caractère omnitemporel de l'école perçue comme une grande métaphore de la vie que les stratégies concrètes de métaphorisation changeant avec le temps font partie de la multifonctionnalité de ce type de pratiques créatrices qui permettent, à l'aide de la réalité scolaire et de la terminologie, de métaphoriser de nombreux aspects de la vie. L'amour et la mort, le passé, le présent et le futur, la connaissance de soi-même ou bien celle de l'Autre deviennent plus accessibles et compréhensibles lorsqu'on les présente comme les éléments de l'« éducation », même si les conclusions que l'on peut tirer des « leçons » sur la condition de l'homme dans l'« école du monde » sont parfois vraiment déprimantes.

Mots clés : poésie contemporaine polonaise, métaphore, école

The metaphor of school in the contemporary Polish poetry

Summary

The dissertation focuses on the – underrepresented in the state of research – subject of metaphor of school in the contemporary Polish poetry. The inspirations drawn from the works on the subject of the cognitive metaphor (Lakoff and Johnson) and the development of this theory on the poetic matter (Lakoff and Turner), from the papers written in the field of anthropology of education, from the partial analyses of the works by poets using the school scenes and terminology and, at last, from philosophical, psychological, pedagogical and sociological studies on mutual connections between education and non-school world allow to see the multifaceted application of the large metaphor LIFE IS A SCHOOL in the poetry. To show this large-scale subject (both in the aspect of the time-frame and poetic diction or genre) in a systematic way, the thesis consists of two parts, which are the result of two complementary approaches.

The first part of the dissertation, *Stages*, is dedicated to the metaphor of school existing in the Polish poetry of two different periods – the years 1945–1989 (the escape from politics into the universal metaphors of school versus the use of school language as the way to beat the Polish People’s Republic system at its own game) and the new Polish poetry (the last works by the Old Masters, the transformation of the anti-system poetry after 1989, the poems forerunning the latest poetic strategy, the anti-school statements by the authors who emerged after 1989 and their inclination to use the metaphor of school). This chronological conceptualization of the subject allows to present the intergenerational similarities and differences in including the school scenes, characters, objects and terms in the poetry, but at the same time it shows that the metaphor of school is formed partly under the influence of external (historical, political, social) factors, so this figure can be used not only as the universal large metaphor, but also as the instrument of verbalization of the experiences and changes associated with the specific events.

The second part of the thesis, *Topics*, serves as the examination of those elements of school reality that build the metaphors connected with education. The school accessories, the educational institutions and stages, the teachers and the students, the timetable (lessons, tutoring, truancy, summer breaks), as well as the methods of evaluation of the educational performance appear in

the contemporary Polish poetry in various forms and turn out to be the way to verbalize a wide range of existential experiences.

The timelessness of school as the large metaphor of life and the specific strategies of metaphorization that change with time both contribute to versatility of this kind of poetic practices – the practices that are able to express different aspects of life metaphorically by the means connected with school. Love and death, past, present and future, self-recognition and the knowledge of the Other become more accessible and understandable when they are presented as the elements of “education” – even if the findings drawn from those “lessons” on the human condition can be really disheartening.

Keywords: contemporary Polish poetry, metaphor, school

Projekt okładki: Łukasz Kliś
Redaktor: Michał Noszczyk
Korektor: Renata Śliż
Łamanie: Grażyna Szewczyk

Copyright © 2018 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-3286-4

(wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-3287-1

(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawnictwo.us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 29,0. Ark. wyd. 29,5. Papier
offset. kl. III, 90 g. Cena 30 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: „TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław